

КЫШКА БЕЛЕН

Би.Хемде «Кымыл тараачыл» совхозтун мурнакчы малчыны Кан-оол Тулунбаевти биле Александр Доржуева Чаламбалар 1990-1991 жылдык кыштакташканын тунели-биле ажыл-агыйда хойжулар аразына чарыкча бирин черин ээлеп, 100 койга онааштыр 110 хураганын менди алганар.

Найралдыг от-буленин ээлерин кышка уткуштур хынамчалыг белеткенге: Алдын-Кулак деп чере кыштакта ижип илгерин чамдык четпес чүүлдерин

дериш кылдыр алган, боттарынын белеткенин 15 тонна сиченин кыла чедирген, курга өлөк бар.

(Бистик корр.)

АЖЫЛ-АГЫЙ-МАРГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунун дөжүмү, Чонкуу садыг, хандырылга талазы-биле доктаамал комиссиянын даргазы, улус депутат В.Х. Суге-Маадыр эртен негеделе Тес-Хем болгаш Эрзин районун ажил-агыйларына, чурттакчылыг суурларга чедип, чамдык куш-ажылы коллективтер-биле ужурашкан келген.

Амгы нарын байдалдарда, ылангыч көдээ чонну аш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа чугула чүүлдер келир хандырылгынын база келир кышка уткуштур кылдыр чорудуп турар ажилдарын чамдык түнелдерин болгаш артыкныкка үлөсүндү айткан кылдыр чамдык ажилдарын шийитирлээрини талазы-биле толугаан Чүрүл-оол Хомушчу аттыг, «Талды сыны» совхозтарга чоруп турган.

Депутат Эрзин районга чоруп турган, көдээ Советтер күүсөнманынын даргалары-биле ужурашкан, Тыва Республиканың Дээди Советинин сессиязында чугулашкан аш-чем айтканын канчаар шийитирлээрини турарын дугайында чамдык черлерге байдалдарын таныштырып, болууну сүмелерин киригеш келген.

Виктор КАРА-САЛ,

СУББОТНИКТЭН

Эрзин районун күүсөчүн комитетинин эгелешкени-биле район төвүгө эртен негеделе субботагы организациядан.

Бо күш-ажылы шим-чашкына районун буурулу коллективтерин, организацияларга багыт азынган. Суур чарашканын дугайында чугулашкан чурттакчылыг суурларга чедип, чамдык куш-ажылы коллективтер-биле ужурашкан келген.

Виктор КАРА-САЛ,

Чагыдылга-92

ЧЕДИРИЛГЕ КОШКААРГА...

Солун чагыдылгазы канчап азыраа берип болуру? Вирезде, боламык, ооң өртөө улгактаңа, чижээ, «Шин» солунун мур-нукузундан барык 70 хуу өзе берген (а чогум ооң чылдаганын — саазын ор-тенин, солунун типогра-фияга парлан кылганы дээш төлөвүнүн, ону че-дирген дээш почта-хара-заанын ал турар хөлө-винин, — кедейер улгак-ны). Ийде, номчуур со-лун, сеткүүл көдөөдөн бо-шуда солун ыныг чижил-геге ындашпайн барган, да — утка-шынарын, хе-вир-шиччилерин, чаа мед-дөр бээрде, шалыккыны, нын талазы-биле. А үштө...

Чогум-на ол кол чылда-гаанарын бирөөсү болуп турар деп, «Шин» солунун Тес-Хем, Эрзин районна-р чоран бригадалык бил-ген. Ол дээрге почта че-дирген дээр.

Самагаларың алган каш албан черлеринге, бугу-дурлар чедирген чугула-дан, Берт-Дига почта эр-гелекти-биле беседал-ның деп бузуурданын. Болап көрүп дээр. Бел-дир-Артыг республика со-луннарын парлатканын хүнүн санаарга, үш дуга-ар хунд суг экирери ховар амыс, арайында чыл-ол суур арайында чыл-ол суур ховужукту эг оожум хо-руктук деп суражыан я-ты-мелегер билин оон дү-ген өртөр боор.

А улуг суур Берт-Дига кандагы? Солуру үлөсү да-да почта салбыры орта ажилдаан, хаалгы турары хой болган. Түнели бил-дингир: чүгүс солун, сет-күүл азыс, телеграмма, ча-гаа ээлерине оозалд чедип турган. Чагыдылга орайтаан. Чаа эргелекчи Вера Чоолу харын иштин ажил-агый-биле чегер-лештир (одалта системасы билин ажалдапайн турар), чагыдылганын черле шору шуудалып азелген.

Харылааның хоочун ажилдааның Д.П. Чомбу-рук чегенин чугулап турду: — Шуут ат болган чер бо.

Бисте почта колдууна 4-5 хонгаш көр. — Бо дээр-ге «Талды сыны» совхоз-тун директору С.Я. Мон-генин сестери-дир. — Чогум суурууска чедип илгерге, саапатпайн тардып турар бис.

Хоочуннар магазинге оочураан кижи-лер база-ла хомудалын илереп турдулар. «Рекора» деп көргөнгө база бир ме-дээни дамчыдап: — «Дүрген» дээш теле-грамманы 5 хонгаш кол эмчии Роман Калдар-оол шуут-ла киле-биле ды-кытты. — Чагалар чиле бээр, солуннарын ба-зынга чедирбес, эмилгеге ийи телефон киригирер

Александр ДЕМБИРЕТ,

ШЫН

№ 179 (14679)

1991 чылдың октябрь 24, четверт

Садар өртөө 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Советинин чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязы

ПРЕЗИДЕНТ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Советинин Хойлу-жудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум-айтырылгынын талазы-биле Комиссияны хойлу-жудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум-айтырылгынын диндамын

Республиканың Дээди Со-ведини ону сессиязының даасканын эуугар бистик комиссияны Тыва Респу-бликаның Президенти-нин дугайында хойлу-теле-веле-биле ажилда кылган бол-гаш ону чугулашкын көр-кылдыр сизлерге кирип тур-дуп, Н.А. Ондар чугулаан. Ук төлөвдөдү белекээр мурунда Тываның нацио-нал-курне тургузуунуң хажуудезин, ТАР-ны, ТАО-ну болгаш Тыва АССР-ниң конститусу тур-гузуунуң дүжүлгөзүн оа-рындаалар кирип.

Чугулашкын көр деп тур-дуп төлөвдөдү эуугар дуга-зы аажок улуг. Чүге дээрге Тываның төлөвүдө эи бир дугаар күштүг күү-сөчүн эрге-чагырганы тур-гузар деп турарыңар. Президенти албан-дужаалын киригеш-биле холбоштыр-теп орайының чагырып дугаар чорудан чаллаар, суверенитет республиканы-ның экономикагир Керээни-гө үндөшпөс эуугар бот-до-гунаашкынын чедип алыр, оон улам-ыннан кризистен болгаш баш муштап чорук-тан үнер, республиканың чурттакчы чонунуң социал-камыалын күштөлдөр, хойлу-дүрүмү болгаш ко-рум-чурумуну быжылгаар, сайыралды күрүшүн тур-гузар ужуруг болу.

Президенти албан-дужа-алын киригеш, социал-эко-номиктиг байдалды чавыр-дыралыңа иди-болур. Экстремист-хөңнөр, чамдык кижилер-нин хей-ле митингилер тур-гаш эрге-чагырга болгаш эргелер башкарыла оон-нарыңа ыйдыйлашкын кы-лар дзон сурулаларын, чөп-шөзөттөмүнэн зарбаста-валар болгаш аш чараш-кыны, өзүп турар ке-мер-херек үлгүдөшкенин — бо бүгү чүүлдер байдал-ды чогумчалыг болдурунче, хойлу-дүрүмү болгаш ко-рум-чурумун сагылгычче, хамаатыларын эргелерин болгаш хуурунда айыл чок чорун шийитилгелерге, ра-йоннарга азы республиканың деңгээлдерине оза бай-далды килергезе база чарлап бо-лур.

Килергезе аразында рес-публиканын төлөвдөдү тургаш, Президенти чугулаашкын-ның Тыва Респу-бликаның өмүзүндө чоруд-дар болгаш делегер көрө-дөдүрүн деп салып, Дашкын-кынуларга консул төлө-лектирин томулалар.

Кадрларын шийитири бол-гаш хууары уугу ролдуг болгай. Көрүп турарыңыс төлөвилел эуугар респу-бликаның Президенти Министрлер Чөвүленин Даргазының орадалкыла-рын болгаш чазак кежи-ну-н томулаларын болгаш хоостарын республика Президенти республиканы Министрлер Чөвүленин Даргазының кирип келгенин эуугар кылдып чорудаар.

Хойлу-жудулга комис-сияны хураалыңа кирип, ТАР-ның сессиязын дээр ажил-агый-биле оон ажил-чорудулаан докта-дыр эрге Президенти чок, а ол кышка оон бүрүн эрге-лерин күүне тургузуу эс-терингенин, күүне эрге-ча-гырганын хойлу эуугар-сонгуктан кандыг-даа орга-нын тардырыңа азы док-таадырыңа ажалдаанып болбас. Ол саналды чөп деп көргөш, хойлу төлөвиле-лени кирип чугула деп санал турар бис.

Президенти биле чегер-лештир орадалкы президент ба-за сонгутурулар. Орадалкы президентини кандидату-разын республика Президенти-нин кандидату-разы болу. Ол кандидатура тала-зы-биле аныг бадылашкын чоруттас. Орадалкы президенти-нин бүрүн эргелеринге хамаарыштыр ийи улга-нышкын бар: бирөөде, Президенти-нин даалганын дорт күүсөдери ийде — Президенти чок турда, оон күлө-лөт күүсөдери. Комиссия хураалыңа үзүндө чамдык шийтер орадалкы президенти-нин херек чок дикти тур-дулар. Экономикте кризис тергилеп турар бо үлөс орадалкы президент төдө эки деп санал турар бис, ол хойлу-дүрүмү болгаш ко-

рум-чурумуну быжылгаар, эрге-хоойлу камгалаар, кү-рүшүн айыл чок чорук орайының ажил-чору-дугазын контролдаар бол-гай. Ол шыккан Президенти чок турар үдө күсөчүн эрге-чагырганың болууну он-загай хүлээлгелерин Дээди Советтик Даргазыңа да-мыштары азы Дээди Советтик хуулаң алган ажилдары Министрлер Чөвүленин Даргазының бирги орадалкы чыгып ат салыры болду-мас.

Вир эвес республиканың Президенти Тыва Респу-бликаның Конституциянын болгаш хойлу-дүрүмү хажы-даран үрөөр болза, албан-дужаалдан чөтөлдөтүрүп болур дээрин төлөвилелде кири-ген. Бирок шийитири Дээди Совет шийитири сууд-тун түнелин эуугар улус депутаттарын ийи сүм-елдештир ийи кезинде бадылашкын-биле күүлөп алыр.

Ол шыккан Президенти ы-дыг албан-дужаалдыг ки-жини кылдыр ужурагус ө-ске-даа хүлээлгелерин күү-сөчүн күрүш шийитилгелер-биле шыккан, Тыва Рес-публиканың хундулуг Ат-тасын тапсар.

Чамдык сөс-биле чугула-лаарга, Президенти кижи бир талазында, шийитириг тур-гаш алырында бот-тускай-ла болур, күсөчүн орайы-нарын ажилын контрол-дар, хауун эрттирер со-руктарын болдурус эрге-лер, а эске-инде — Президенти болу Дээди Со-веттин контролонда база турар болгаш, Конституцияны бол-гаш хойлу-дүрүмү хажы-даргазы чок болур.

Президенти башкарыла-дыңа хамаарышкан Хой-лу-жудулга ийи төлөвилел-дерин талазы-биле ды-надылгыларын соонда са-налдар азелген. Юстиция министри Ю.Т. Стал-оол хойлу-дүрүмү төлөвилелер ажилдап кылдып турар үдө эрге-хоойлу хынам-чалыг экспертизасы чорут-туулаларын демдегелгэ, Хойлу-жудулга бот хөвө-рүн ажаллаа кирип болза, удуулашкын чүүлдер тур-густуруп болур. Министр берге үлөс кылдыр Д.А. Президенти сонуп алыр, бүгү чүс доп-доптан ший-төлөвилел бербес.

Депутат А.А. Каалды-оол чамдык айтканыңа чот-боттарыңа удуулашкын тур-дуп, ону чиктер-биле ба-лыткан. Чижээ, ТР-ның Президенти-нин дугайы-нда Хойлу-жудулга 4 чүүлде Президенти күрүш органи-зацияларынга албан-дужаал ээлебес деп тур-ду, дараазында 6 чүүлде оон бүрүн эргелерин Министрлер Чөвүленин Дар-газынын албан-хүлээлге-лери-биле чегерлештир турар. Ычангаш төлөвилелди а-ла-да чедир ажилдаары чут-ла деп ол саналдаан.

Тыва Республиканы Президенти херек бис азы чок деп айтканын салып а-лаш, алаа хажыг чы-журду деп депутат Г.Я. Эпп чугулаан. Төлөвилел-дерин дашып белеткенин ол айтканыңа ийи чөтөлдө-лөшкүнү. Башкарыла-ны президент хейри херек бис, азы республика парла-мент байдалында чурттаар бот ТР-ның Президенти ду-гайында Хойлу-жудулга төлө-вилел чедир ажилдаары-биле конституция комиссия-ыңа дагытыр депутат са-налдаан.

Депутаттар В.Г. Балкы-ов биле Ч.К. Айыр-Санаа пре-зиденти башкарылазы хе-регин демдегелгэ, чамдык чүүлдерин ам-лаа биндигир кылдыр тодаларып сүмел-ээн. «Орадалкы президент херек чок» деп болалын Айыр-Са-наа илереткен.

Амыралчы айтканыңар мени хөлөшүп чорутуп деп, болууну саналып П.С. Ка-ра-Сал азелген. П.С. Ка-ра-Сал ажелген, сессия-нын ажилын удуулап тур-ган кижи ол. Тур ко-миссиянын ажилынын түн-нелдерин алгаш көрө, студенттерин бодал-дарын, дилгелерин депутат-тар азына, чугулашкан боол турар. Башкы институтуна өөренир чер чедипшени турары билдингир, улус депутаттары ону кончак аш билди турар, ычангаш комиссиянын мурунда берге айтканыңар тур-

густунуп турганы чугула-жок. Ону канчаар көрүп болурунун бүгү-ле арга-ларын өөренип көргөш, Тур комиссия Министрлер Чөвү-ленин ол талазы-биле са-нал кирип тура, инсти-тутуң чаа туулууну дуга-йында база ону хүлээнип ап, алаа ажилдаар тур-дуп чегерлештир айтканын улаштырган.

Диндагы төнгөн соонда, К.А. Бичелдей чугуа-ны уламчылап, студенттер-нин социал камгала-ны биле холбошкан айтканы-ларын Дээди Советтик аныктар талазы-биле док-таамал комиссия киригеш-теге ап, аныктар айтканы-ларын дугайында хойлу-дүрүм ажилдап кылдып тур-ду; ону барымдалаарын сүмелзэн. Бир факультет тур калда-ба болза, аныг өөренир тергип боол болур арга тургустунуп келген. Ону канчаар хүлээп көрө ам оларын боттарыңа хамаарып. Анык техник-терини станцияны турган багынын хостап берген. Ону кылдыр база Кызыл-дыг школалар аразы-нда өөрдөдү-буудуруле ко-биннады-биле дугуружуп, станцияга өөрдөр бээр олардан дилеп тургаш, ин-дыг арга чедип алдыңар. Ону хандыр көрө болза, бир черин өөзөгүн кы-ларын чир көрүр деп чүсө база индиг-ла амыр бот?

Башкы институтуңуң айтканыңа хамаарыштыр Тыва Республиканың Ми-нистрлер Чөвүленин Дар-газы депутат Ш.Д. Боржа-ков, депутат Ч.К. Айыр-Са-наа, Кызылдың башкы инсти-тутуң ректору А.В. Набо-тов олар санал берген. Сту-денттерин төлөвилел бо сессияга база сөс алыр ар-галыг болганар.

Эртен сессияларга «и-яг айтканыңар бирээс Тыва-нын» черин хуу өчүтү-бөзү база садарын дуга-йында айтканыңар тур-ган. Депутаттарын алаа хамаарылазы чыгыс ай-ыс болгандаан «Тыва Рес-публиканың ону дуга-йында» Хойлу-жудулга ону сессия хүлээп ап шыдаваан. Оон төлөвилел ээлчег чок он бирги сессияга улаштыр чугулашкын көргөш. Мар-гыдаа база катал хойлу-дүрүм ажилдаан ону чүүлүн чугулашкын көрүп тур-ду, көдүрүп үнүп келген. Хой-лу төлөвилелдин ону чүүлүн багың-балат туду-рыңа, хууда ажил-агый чо-рудалыңа, оогор дугулар-ыңа чери хуу өчүтүгө кез-зе хамаарыштыр барла-ла ийи шак чыгыс удуулашкын саналдарын депутаттар ки-

(«Шынык» корр.)

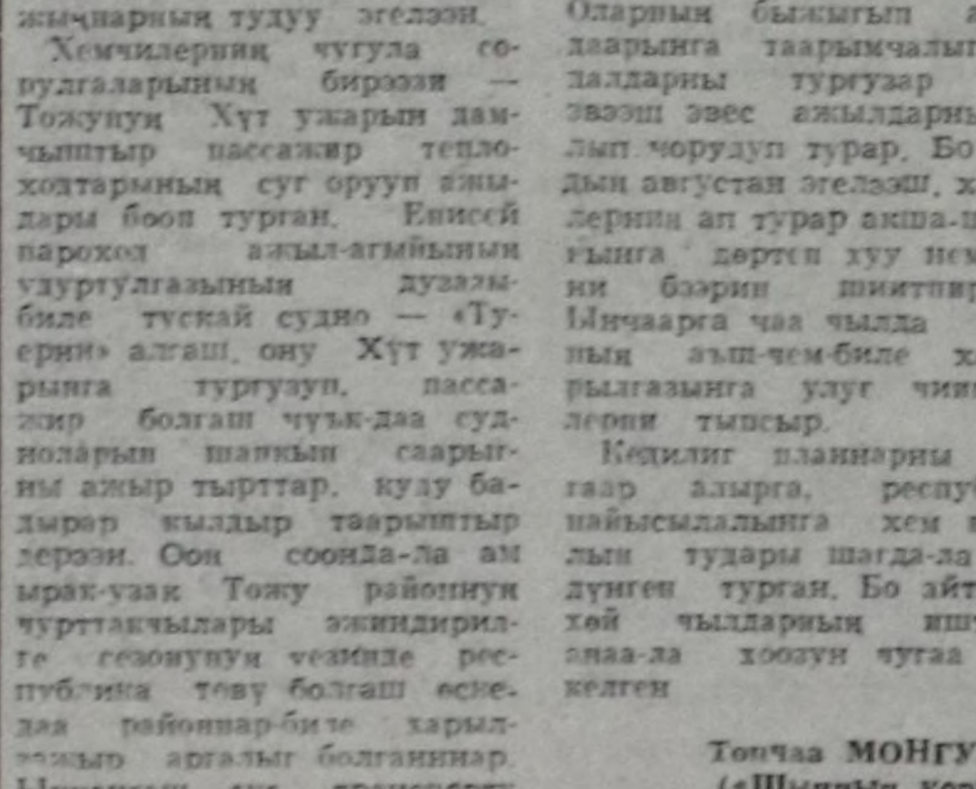
ЧУРУКТАРДА: сессиянын киригилери хурап бол-гаш чалсар үзүмдө. Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары,

ХУУДА БОДАЛДАРЫМ

дм август эгэлээс
дерин ал түрэр аки
мыга дөртөн хуу и
ий бээрн шини
Мнчаага чха чыда
ныч амт-чөм-биде
рылзынгыа улуг ч
лөгөн тымсыр.

Көдигил плаанирны
гаар амыга, реес
найсылалынгыа хөм
ныч түдүм шөгдө
дүгөн турган. Бо а
хей чылдарың и
олаа-ха хоозун аута
кыла.

Тончаа МОН
Тончаа МОН

Кызыл-Эник Кудажы

Уйгу чок

Уйгу-Хем

(Алдын төмүн, бирги номун-
ДАН ЭГЕЛЕР)

БИРГИ ЭГЕ

«Шыгчаар»,
«Тыванын ажалчы арат
чоинарынын мнак башты-
чызы, изиг чүрээ» Ынчаар
чангыс аас элип каан
соонда, амаа удуз сөс сөг-
дөр айдим кижи турбаан.
Баштычы холун майнаар
кылар болду, нийин-даа,
оот-сиген-даа
мынар калыш дээр. Мар-
кыдаа турбас, оон үнү —
хойлау.

Буян чүңү-даа ужурун
билбөөн: ол чүү дээш Ша-
гаан-Арыда бичири кара-
баскыда «шыгчаар» алга-
ным?

Ужун чылдарда Улуг-
Хем кожуунун төвү Ша-
гаан-Ары хоорайнын улуг-
ла дзон туугуларын бүгү
аратарынын каттышкан ку-
жуу чыгарганын, өрт
черинин ийи кыт, иштиги
ламынын төлө черинин,
курне банкынын, кижи
болгаш мал эмнелгелери-
ниң, садг-коржаанын, клуб-
туң улуг-улуг бакынарын,
Ол бүгү нийтинин херэ-
не Ийи-Тал сумуунун арат-
тары база илелкейлиг ки-
ришкен. Ол дээш кожуун
чыгарганын шынааны
кызыл туку сумуун сөс
чүс ажалчы чоина-
рынын мурунун бодунун
ийи холдап хүлөп алганын
Буян утпаан. Эң малагыла
ножуунда иштиги ламынын
төлө черинин бакынын ту-
дарына Ийи-Талдык нам
үрүңү секретары боду онза
илелкейлиг киришкен. Арат-
тары өңдөлдөп алгаш,
албан хаар черден аныда,
ол-ла херим иштинде кара-
баскы туудун база доозуш-
кан. Оон тар сонгаларына
хана-карактан каан шаар-
лаш демилгелери ык бий-
жылган. Моон калдыг-даа
херектен унуп шыдаанын
дээш, Буян ынчан малай
кылып, акылдыг чилине
кири, өзөн өттүр чүткүп
турган.

Ол-дур ам, шаараш де-
мир-биле дүй бийылган
тар сонгаларыг хензиг
өзүлде Буян боду олтурган.
Ол «чүрттала» черин Буян
болу бодуна тулап ал-
ган. Шында херектиң
ужуру шап мынчаар ая-
лардып көп дүжери Буян
билбөөн болбайн канчаар.
Буянын хоругдатырга-

нындан бээр ай чоокшу-
лай берген. Хоорайда «бе-
дүлээ» станцияны ажаллап
турар хирезинде сайгыл-
ган чок, карагы өрөөлгө
соогу аажок апарган. Печ-
на аттыг чүве бар-даа бол-
за, орта от салбас болган.
Сонга артында белик херим
бар болгай, ынчангаш
лаштын чүү-даа көзүлде.
Ол белик кайааны база
Буян боду туушкан. Ону
база кайыг-даа херектен
арта халып шыдаанын
дээш өңгөсөөн бедилит
маан. Сонга караалан көс-
түр чүве-ле ол-чаахкына,
чаахкыны...

Орта чөмгөрсө, Эртен,
кежээ эжикте үткен чыл-
бай шай дөргүлүг чууна
сунуп бээр. Дүште харын
кара-баскы шоочагы кы-
гырт дээр, чүрек коваш
кыныр. Моондурктарында
чыгыштар даарал каан дем-
лектериг боордан башка,
шагдаага демейлешпес, эр-
ги шери хелтиг, майта
салыктарыг, улгады берген
эр кижи кирип келгеш, Ча-
гыс-даа сөс этейи, ыаш
орун кырында чыткан ак-
демир аякче мүн чытгыт
шалбаа кудуптар. Ында
кушкыш бажы дег-даа эг
чок. Тавак чанынга хлөб
быжынызын салып каар.
Дүштеки чөм ол.

Буян ай чыгам кижи-
биле чутта кылып көрбөс.
«Контр» диктен хирезин-
де, ону кым-даа байса-
ваан. Чөмгө олтурар боор,
ол даржылып, түвексинип
калган. Дүвүрөн бот, дү-
гүрленген баш.

Чугаа чангыс, чудурук
ийи — деп, Буян иштине
хиришкен алгаш, шагдаа-
ла айтырган. — Чыс-ла-
ту-ле шүйлү келишкеш,
Кажан соксар кудай боор.
Сиген-ширбиш, тараа-быс-
даа.

Буян чуттазын доослап
чыгыр-ла-ла, эжик хан дзон
соонда, лаштын аар шооча
калгыт кылыган. Шагдаа
ниг демир кырынга дүш-
көн хыраа дег, эсти хона
берген ыаш оон кырында
ак-демир аяк чыткан. Оола
чаадаа шопулак безин
чок.

Хоругдалда кижи аякты
тын харандыр сегирип ал-
ган. Демир мүн-не бүлсө.
Ол хлөб быжынызын наш-
ла дайнаан, аяк ортуже

Тыла Республиканын улустуң
чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы «Уйгу
Чок Улуг-Хем» деп хөйгө билдингир
романын сөөлүгү, алдын төмүн бижин
лооскан. Амаа комчутулар Буян, Со-
сар, Савады, Сүлөм ирей, кадай
болган аларың уруларын урулар
дзон минак маалырлар-биле база ка-
тап ужурашкылар. Ынча мурнула
тыла литературга чедир көргүстү-
мей турган тыла, кыдат, керей улус-
тарың найырамын дугайында ары-
нарың комчутулар.

Сөөлүгү томд автор Ада-чүрттүң Улуг
дайымын эгелээшкен барык бо

четтес чууна хевирлиг
суг чүве хырын дүвүде
барган. Буян аяк дүвүн ка-
тап-катап чыгыр-ла олур-
ган. Оон айтыр саллазын
баскы дилы биле, өттү-
гөш, тоглап калган хлөб
үрөндөктерин аяда чыг-
шыр баскылап, аксыңче
улгайлаан. Оон чүү-даа
билдинмиз. Аштаары дам
барган. Чылбай чууна
хей-ле оон чылбизин ха-
йнырып маан.

Ында кижи кайгаар чүү
боор, бодунун кара дери-
биле тулап алган кара-ба-
скыны кирип келген
соонда, Буянын хүнүгү
көөр амалырап шыкыл.
Буян чыскаанырап кал-
ган. Ында-ла арган ма-
га-боду сөгөйи, мойну
чигелес, чаагы ушту-
гулап келген. Ишти ор-
зыңче кире берген, сооткан
аы-даа ыныг эвес. Ону
кара-баскыдан үндүртүп,
болза, дилгини-даа чөдө
халы бээр боор.

Олче кымын-даа кирибес,
амаа кымын-даа ужураш-
тырбас дээрин Буян би-
лир. «Контр» диктен соон-
да, эрте-бурун римлян
нарың чуттаалып чораян
ыкшап, туралек сели-
лекс — ол-ла. Тывалар анаа-
ла «хойлу хоругур эвес»
дижи. Арат хойну баштап
чораян болгаш, ол дугайын
Буян кымдан артык билдир.
Буянын кара чангыс
илегил бар. Ол дээр ре-
волюсттун нам, чачака бу-
зурели. Ону шын эвес ба-
жынап каан, Баштычынын
оон чагазында харызы
келир, ол бүгү делегей ре-
волюстун тилелеси дээш.
Сталин башкынын, Тона
дарганың мөңгө кызыл тул
дээш демиселге амы-тын
бээр — Буяның байгы-ла
бозалы ол.

Кара-баскыга Буян оон-
биле тодуң, оон-биле чыгы-
гып чыткан.

Кара-баскы дээрге кара-
баскына болгай, лашты
кандыг-даа өңүт болза, иш-
ти карагы. Ангы-агы
оруннар чок. Калбак ман-
заларың белик өргөнер
кырында чада чап каан.
Нийти орун ол. Анаа удуз.
Ында ижин-дег-даа, чө-
чорган-даа чок. Кем-херек
алаанда кижилерин чыг-
чактап, чыгылаан ажык
чүл? Соок орун, ол база
кемечег-дир.

Буян манза кырынга
келген хевн-биле хевээр,
буагыне улап турган.
Эжик аксында багай боду-
ра салып каан, албаннар
чери ол. Ай бурунгар, чы-
дыла, берге болган, чыт-

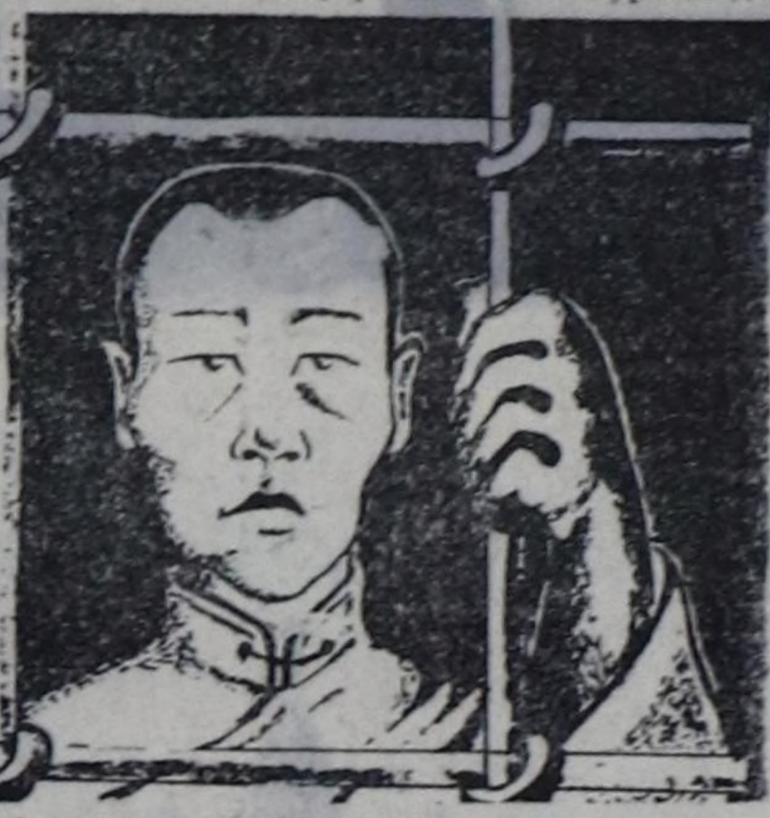
Ийме суурун Хемтих
хемче чогулда бир колан-
да болган бо тавагыла-
ны хей чок кайгып көргөн.
Шынал-ла, ийи хонганда,
колан инектери чиккенден
бээр 12 хонган, Хемтих
честези Хемтих ол чырын-
да Кара-Чыгга деп черден
чедип келген. Оон честези
инектерин көргөш, кайтам-
чык-ла өөрөн. Ынчанмай
канчаар, бо рынок үзөйи
козза кижиниң чангыс-ла
амыдыраар, көрүр чүвөн
ол-ла болгай. Бүгү-ле чөм-
ондоу-ла ыла. Ийин ма-
лы дөгөсөн мейин болга-
ныга өөрөн Моңгуш. «Чө-
чангыс өлө инэм чөтүл.
Ону-даа кайчар, чиптилер
ыйнаан» — дээш, четтиге-
нин илереткеш, чанылаан.

Хемтихнин сөгулэн оожу-
раган. Ол инектин канчал
барынын билдирсө, дөмгө
инектерин келген изи-биле
чорупкан. Ийи-даа хона
берген болза, дужактыг
инектерин кылашкан изи
элезинге тода болган. Ын-
чан чорда чүвөниң уг-ийи
билдине берген. Хемтих у-
байның инектериниң олт-
таар арынын артында,
Хемтих хемин оотуңда,
бичежик ортулук бар. Ду-
жактыг инектер оон кемче-
ниң илде. Ортукке ол ор-
ту-биле хемелеш кешкен-
нер. Аяда чөдө берген, и-
жи дүжүлө беизин көрбөс
чүвени көргөнер. Бле инек-
ти олттаас кылдыр теректе
чиптир багаш, аксыңче
пес дыгып каан. Оон ийи

хүнирге чедир болушкунары көр-
гүскөн. Тываның төгүзүндө арат
ажыл-айгыларын буураанын, алба-
далдыг колхозташкын, сохкозааш-
кын дугайын, токанын хангы ре-
рессияларын дугайын чогаалчы оон
эртпээн. Чангыс кижиниң, оон туржук,
төгүгө көстүп көрбөс, чангыс өгүлө-
ниң диктатуранын халатыг уржук-
тары автор архив материалдарына
үлөзөйлөп толаргай бижсөн.

Ынчангаш чогаалчы Кызыл-Эник
Кудажынын алдын төмүнү бирги но-
муудан чамдык эгелерик силерге та-
ныштырар-дыр бис.

Чолдак-Ой өзе берген боор,
эр апарган боор, молдур-
ган анаа-ла шалбаап тур
боор, оон келерес, муну-
нар. Авазы амаа-ла ый-
наан, ада кижик кезээле ала,
Чангыс огу өзе бөргөс,
Буян оон өөңгө чүрттаар,
оон уруларын ойнаар.
Кижик амытаның алазын
сөөңдөн сүүрүргө-даа,
адамы болуп артып каар.
Буян ыныг алаан оңуг
бозаларга алып чыда, кум
кымын бээр. Оон үр боз-
балык-ла, дүңгүн соогу
хаарып кээр, өттүр кээр,
уйгу чаштай бээр. База ка-
тап-ла бозалар урун-суу-
рук улалчылап эгелер, ха-
рында кулаанга мнак
ырым чангылап келер.
«Бүгү делегей кырындай

Кым-даа алаа ужурашкып

келбес дээрин Буян билдир.
Ала-мези чер четтес, кы-
раал, Савадыга илдеган
херээ чок, кынар болу ху-
зунда байып, багыш сура-
нып чораян дээр. Оон
нарың Олай чаланы биле
холбашкан Сосар дээр
бүгү делегей революстун
дайыны-дыр, келсе-даа, оон
херээ чок. Чугаа чангыс,
чудурук ийи, Буян оон кара-
баскыне безин кириер
хөңү чок. Кайда-түдө ал-
дынап чоруткан Хойлаар-
солду кым тылар, та өлүг,
та диги. Анай-Нараның
дугайын ол угааныга бе-
зин чоокшуларын хөңү
чок болган. Калайы болуп
чорда, калайы турган, ам
хары кижик апарган, өскө
кижиниң ажы-төтүн азырал
олулар. Ынча-ла-даа чөмө-
мейин-даа каранды, соок
өзүлде бол, чангыс огуң
бо-ла сакты бээр турган.
Кара-баскыга эрттирген
чангыс борбак айы буа-
дун, төмөс-батпас чыл-
дар ыкшап боландыган,
Ынча үе дүргүзүндө бичиң

бүрүн хувиснаал өсөкүй

Бир-ле катап дүш ар-
тып, хүн кудулай берген-
де, шооча каныраан соон-
да, Буяның чыткан өрө-
лине кижи кири октап-
каннар. Бөм-Маалын үзе-
чаа сонуплап каан, эр-
кирей берген шыма тоңуң,
баскы калынымаар, аар
маа-боттуң эр болган. Оон
кылап көргөрт өтпөт каап-
тан карактарын ажалып
чадап каан, савыйтар ына
берилсөн. Бир чырында
кара хан кичтүп чыткан.
Оон «өзүлде» оон кижи
кирибес, чүлө «контрлар»
өттүр дээрин Буян
черде билдир турган. Ынча-
гаш боду ыкшап нем-бу-
ру чок күжүр-ле ыйнап
дээш, Буян иштиңе көзү-
гөш, ол кижиниң халык ба-
рып сегирип алган. Аксы
арагыш, эжик... Буян
кайлап калган: «Чалгыс
кижи биле контр кижиниң
кайы база бакынаар чү-
дө-дир аа? Эжик кижик
дээр эртен сергей бээр,
анаа арат-тыр, контр дээр-

ге бажы-биле баар дайы-
дыр».

Ол аразында эжик эр
чулурун ыргаткан:
«Өнөргө кирген-не мен,
Өшүк оорлап чиген-не
мен».

Өшүк оорлап чигтериге,
Өштөктөй бээр кижик чордум.
Буян дүктүрүшкөш, ман-
заларың кырыңче дыр-
бактыг дег, үнө халаан. Би-
чи бооп чоруй база-ла ду-
ржук-дүржук, ыткылаш-
тыр чыдып алган.

Чоорту сонга караа ка-
ралылап, кежээ дүктүр
орган. Бажың ишти сооп
эселэи. База-ла ынар со-
та өттүр бажың кырында
чанын сууңуң дамдыла-
рың алычалан.

Имтигиле эжик кижик
база-ла дүктүрүлган:
— Пиш-хоп, бичеж-хачы,
хош-сок, хояк адака. Ме-
ни контр деп көтүшпөсөң.
Арага кижиниң бооран
эраттыг арыг хангы огу
мел..

Оон шимээн берган.
«Араттыг арыг хангы огу
лу мен» дөмөк. Буянын
өзүн сүйбөккан ыкшап
болган, оожум турган, эж-
ик эри бир талымага
өптөй чыттыргаш, бир хо-
лун бажынын алаанга сна-
тап каан. Оон өскө чүңү-
лаа канчаар арга чок, иж-
кем бар эвес. «Бо база
мен ыкшап, хол-чичке
кирген арат-тыр» деп, Буян
иштиңе болган.

Ам мырыңал өрзал ишти
карак дөшпөс. Кылар кара-
гылап калган. Буян безиң
чаны-биле удул чадап
шаг болган.

Ынчан эжик кижик бир
айдырлап, буттарын кан-
гырадыр тепкиленгеш чу-
гааланган:

— Амыр-дыр силер...
Көөр силер... Мен көрбө-
симе-даа, Чеди-Хөл тайга-
ны көрө бер. Козур-Өшкү
биле Сангы-Хал баштыган
боор. Тока доңгар, Хем-
чик-оол хертеер...
Ол сөстөрдөн Буянын
эйт-ханы чым-сырт-ла дзон.
Нараныңа манзалар кы-
рында тура халып келген.
Чоока чедир хол-бооу ас-
тып чораян белин хейле-
чандыр-соора сүйбөккан.
Чулургайыңдан соок лер-
лео сыстып, холдары сир-
нейип турган. Ону Буян
боду беани билдир турган.
Боо турган болза... Холтуңа
боо туттуңуң келген болза,
шалай чыткан кижиниң
кырында Буян белик ман-
залар кырында-ла шурай
болу ийик. «Бүгү делегей
революстун дайыныч —
от».

Амаа-ла удувас Буян ол дү-
не мырыңал карак шимээн.
Удувас ач чыс сонга шил-
дер дымдырадыр соктап
турган. Буянын угаанын
Улуг-Хемин агымы дег төмө-
с-батпас бозалдар шуу-
жуп-ла, шуужуп-ла турган:
«Мейн контр деп, бөзүлү
контру ам чаа кирип кел-
дир. Баштычыны бастап,
дайыны мактап турган ки-
жи бөзүлү контр болбайн,
ам кым болурул ыкшап?

(Уланчылы).

Даң атсын, хүн үзүт, «Тока
доңгар, Хемчик-оол хер-
теер» деп чүвени анаа мен
көргүзүп бээр мен. Чугаа
чангыс, чудурук ийи...»

Буян каратыг дөвөжире
карактарын хере көрүп ал-
гаш, чыдып-ла чыткан. Ын-
чан оон бажыңга база бир
бозал алаар дигеш: «Ол
эжик кижиниң бир-ле черге
көргөн, оон хүнү бир-ле
черге дыйнаан ыкшап...»

Боданып-ла чыткан, бода-
нып-ла чыткан. Черде сак-
тып чадап каан: «Адырам,
адырам, Каячанымаар са-
рыг баштыр... Өшүк оорлап
чиптөккө мен...»

Даштын чаныннын да-
жы чөдө берген. Ам-на дээр
азыр дзон боор.

Буян боданыпшаан: «Че-
ди-Хем тайгасы, Козур-Өш-
кү, Сангы-Хал... Хемдере
чүрттүгү кижик ыкшаптыр»
Ам-на бажынын мезинге
чым дзон: «Чангыжык!»
Шынал-ла, Чангыжык. Бу-
янын угааны орта ылап-ла
часпаан. Чангыжык дээр
анык эр Хемдереге Хоу-
жуктар, Козур-Өшкү, Сан-
гы-Хал деп черлерге чүрт-
та чоругу холуг-сатарын
кижизин болгай. Холуг-сат-
тар дээрге кезек-саттаа дзон
хевирлиг. Буянын бодуңуң
каты, Анай-Нараның ала-
Хүрбө аан, база ол удугү ки-
жи ийик. Ынчангаш шагда
Балыкка Чангыжык деп са-
рыг оол ыла-хааа бода
көстүп кээр турган, аллар
аразында лаштар атык ол-
вар, аксы-ооку та канчал
күргөй берсө төл, уртуту
ыргалап-шоорлаан чоругу.
Буян оон бир кожамын бе-
зин сактып келген.

Ховужуктар бажың

Балтаан

Козур-Өшкү, Сангы-Хал.

Холуг-сатар бажың

Баштаан

Хойтпак тигер

Конгаржыкты.

Сылдыс-шокар ааттыг

Конгаржык чанын чайладоо,

кузун хөрөгү үзүлгө ара-

галаар, аалдар кеңир кижи

деп. Буян сураан лынаан.

Конгаржык эр удузу чок

ажалдар келгеш, чүвүрүн

безин уштуп, чангаланып

каптап турган, оон хамык

кадайлар, ал-чаш ажы-төл

көзө бээр. Конгаржык чүү

боор, чачаа-аң турп алаш,

өглөрин бар-чок хойтпаан

дөгөсөн, дөңгөйтүр тип

ижип калгаш, Ынчан көр-
гөс, Конгаржыктын бажың

чүлө чангыс Чангыжык би-
лир турган дигир. Шооар

ааттыг Конгаржыкка чангыс

Чангыжык шап келгеш

үчүтгө чангалаш эжик ки-
жиниң бөмө-хояк туткан, өг

дүңгүлөдөн берик шагал-
оттап алыңчы кирип ок-

таптап. Оон Чангыжык бөзө

чачкаан алап, чаагы мей-
ниң турар. Ынчан турган,

арагалат өөңөйип алганы ол-
дуп, Улустун чуттазы-биле

атырга, та хөрөгүн туттары

ол. Чангыжык база чана-

гыштар аптарган дигир.
Ол-чүп ам, чоюта чаа-ла

ый-бөй көрөмүнчөт шап

чоругу балдыр-бөзөк оол

ам үлүг ашак апарган. Ын-

чанмай канчаар, оон бээр

хө-дүп боду шымажык кара

ка ылап, кымыл кылат,
хувиснаал, арат чааза, фео-

далар, контрлар, конкуң

дайыныч...

(Уланчылы).

Оюн КОРОДА.

Пансионат чалап тур

Санаторий-курортка эмнедип, ийи
хүн дыштангырамың путёкаларын бу-
дүрүлсөң, организациаларга бол-
гаш албан черлеринде профөндөл ко-
митеттеринге сүмелес турар.
Нерв системаны тыншы органны
аарыг кижилерин пансионатка эмнеп,
дыштангырамы турар. Радикүлтиз-
он, кунчал аараанын, соока алы-
маанын, кемээштинге таавышан
кижилерин эмнеер.
Дараазында аарыгдарың бичиң
урулгар: «Ие болгаш чаш төл» деп са-
бырга эмнедип болур: берге бөжүш-
күн сөөлүңүң уруктарың, чиди куя
аарылар, бут ыргаа, кемээшкениң,
нерв системаның аарылары, неврит,
мунураалкын, эмнефалопатия, рахит,
Шлаттерин аары болгаш оон-даа
өскө.
Дыштангы болгаш эмнедир-биле
келгеннери хангыра дараазында
чүдүлөр бэр: курорт эмнедип (поли-
клиника), дин эмнеер болгаш кылр

кабинет, арга-сүмө бээр дуржулгалы
эмчлер, кылат методика бугулар мас-
жак кылдыр эмчлер. Эмнедге черни
амгы уени болбазыраңдай дери-хе-
режелдери-биле хандырган. Куш-чу-
лурун эмнедге залын, эм ол холук-
саалыг сугу калбаа-биле ажылап ту-
рар. Ол ыкшап клуб, бильярд ойнаар
чер, библиотка, хөзөңдөл чери бар.
Байкал хөлге, Иркутскиге, Ангар-
скиге экскурсиялары организастар.
Эмнедип келгеннери белиң шынарлы
ч